

Al Saheb, Jan

K procesu úpadku drobné šlechty na severovýchodní Moravě v 16. století

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická. 2008, vol. 57, iss. C55, pp. [35]-52

ISBN 978-80-210-4826-3

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102841>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN AL SAHEB

K PROCESU ÚPADKU DROBNÉ ŠLECHTY NA SEVEROVÝCHODNÍ MORAVĚ V 16. STOLETÍ

The study „Decline of Lower Nobility in the Northeastern Moravia in the Sixteenth Century“ focuses on the changes in the economic and social status of lower nobility in Moravia since the end of fifteenth century. It also follows the role played in this process by the bishops of Olomouc.

Key words:

Lower nobility, decline, land possession, consolidation of the dominions, country estate, the Bishopric of Olomouc

Společenský vývoj pozdně středověké a raně novověké společnosti v českých zemích lze bez nadsázky označit jako značně dynamický a vnitřně složitý proces. Období druhé poloviny 15. a 16. století je totiž vskutku etapou zlomovou, v níž došlo k transformaci ryze feudální středověké society v novou, raně novověkou společnost, která se od té předešlé v mnohých ohledech zásadně odlišovala. Zároveň si ovšem zachovala mnohé rysy z předchozího období, vždyť její elementární struktura zůstala i nadále neměnná. Základem byl princip privilegovanosti na jedné a poddanosti na druhé straně, který i nadále rozděloval společnost striktně na svobodnou a nesvobodnou (v některých případech pak ne zcela svobodnou) část. Privilegovaná složka společnosti pak překročila práh 16. století v poměrně pevně ohraničeném rámci stavovské stratifikace,¹ který se ustálil na třech, respektive čtyřech složkách. Není potřeba příliš připomínat, že na nejvyšším stupni stál stav panský, následován stavem rytířským a konečně stavem městským, tvořeným zástupci královských a věnných měst. Na Moravě si navíc na rozdíl od Čech udržel

¹ K uzavření panského stavu došlo na Moravě již roku 1480, kdy bylo určeno 14 „starobylých“ panských rodů, v Čechách byl tento proces dovršen v roce 1501. Přijetí nových členů pak bylo determinováno podmínkami, které si stanovili sami stavové. Uzavírání rytířského stavu probíhalo pomaleji a lze o něm hovořit až po roce 1556 na Moravě a po roce 1564 v Čechách, kdy byli do stavu rytířského noví členové rovněž přijímáni až po schválení celou stavovskou reprezentací rytířského stavu. Viz J a n á k , Jan; H l e d í k o v á , Zdeňka; D o b e š , Jan: *Dějiny správy v českých zemích*. Praha 2005, s. 88.

i po pohnutých událostech 15. století svoji pozici stav prelátský.² Některé znaky středověku, jako například systém poddanství, byly oproti předchozímu období v některých oblastech, včetně severovýchodní Moravy, dokonce upevněny. Na druhou stranu se od sklonku 15. století prohluboval zbožní charakter ekonomiky a s ním se nebývale rozvinula peněžní směna a obchod. O rozvoji a zevšeobecnění monetárních vztahů ve společnosti na prahu 16. století svědčí nejen čilý ruch na městských trzích, četná tržní privilegia nebo zákazy překupnictví na venkově a mýtní předpisy, ale také značný pokles úrokové míry v království českém, markrabství moravském, i v knížectvích slezských nejprve na 10 a od roku 1544, respektive 1546, dokonce na 6 procent.³ Především ekonomický aspekt pak stál v pozadí dalších změn zejména v hospodářské a v přímé návaznosti na to také společenské oblasti.

Zaměříme-li pozornost na prostředí Moravy, můžeme v souladu s nejnovějšími závěry historiografie konstatovat, že transformace společenských struktur koncem 15.–16. století se sice dotkla prakticky všech čtyř stavů, nejdynamičtěji ovšem zasáhla příslušníky nižší šlechty. Ti se totiž novým podmínkám dokázali jen velmi obtížně přizpůsobovat.⁴ Období 16. století se tedy pro tuto stavovskou vrstvu nese jednak v duchu finalizace vnitřní diferenciací a jednak celkového ekonomického a s tím také spojeného politického úpadku většiny jejích příslušníků, což je markantní především ve srovnání se šlechtou vyšší. Jednu z hlavních příčin tohoto trendu lze jistě spatřovat zejména ve skutečnosti, že mnozí z příslušníků především drobné nižší šlechty disponovali jen velmi malými majetky, jako například alodními dvory, svobodnými fojtstvími nebo pouhými díly vsí. Ty jim pochopitelně nemohly zaručit dostatečnou výši výnosů, aby mohli v podmín-

² Obecně k problematice stavovství v českých zemích viz: P á n e k , Jaroslav: *Proměny stavovství v Čechách a na Moravě v 15. a s první polovině 16. století*. FHB 4, 1982, s. 179–217; t ý ž : *Stavovství v předbělohorské době*. FHB 6, 1984, s. 163–219; t ý ž : *Politický systém předbělohorského českého státu*. FHB 11, 1987, s. 41–88; t ý ž : *Stavovství v Čechách a na Moravě na prahu novověku*. In: Morava na prahu nové doby. Přerov 1995, s. 37–54.

³ Moravský zemský archiv Brno, fond A 3–stavovské rukopisy, sg. 1, f. 218–219, v literatuře viz: K a m e n í č e k , František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské I*. Brno 1902, s. 312–315.

⁴ Problematikou zkoumání vývoje transformace společenských struktur na Moravě ve sledovaném období se zabývalo již poměrně mnoho autorů, kteří zvolili několik odlišných přístupů. Vedle dnes již klasických prací v duchu pozitivistického dějepisceví se později objevily i práce metodicky vyspělejší, snažící se pomocí komparace poukázat na genezi těchto jevů a dále popsat rovněž jejich hlavní příčiny. Srov. např. K a m e n í č e k , František: *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství moravském*. Archiv český XI. 1892, s. 358–365; H r u b ý , František: *Moravská šlechta r. 1619, její jmění a náboženské vyznání*. ČMM 46, 1922, s. 107–169; R a d í m s k ý , Jiří: *Berňová registra moravská z 1. pol. 16. stol.* ČMM 72, 1953, s. 269 an., ČMM 73, 1954, s. 251 an. a ČMM 76, 1957, s. 288 an.; M a t ě j e k , František: *Bílá hora a moravská feudální společnost*. ČSČH 22, 1974, s. 81–104; J u r o k , Jiří: *Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku*. Nový Jičín 2000, s. 187 an. Nejnověji viz: M e z n í k , Jaroslav; P a p a j í k , David: *Proměny feudálního majetku na Moravě ve 14.–16. století*. ČČH 99, 2001, s. 33–58; P a p a j í k , David: *Majetkové poměry na střední Moravě ve 14.–16. století*. Olomouc 2003, s. 148 an.

kách rozvíjejících se obchodních vztahů konkurovat produkci nově se rodících režijních velkostatků na větších domíniích panských anebo rytířských rodů. Jistě to ovšem nebyla jediná příčina úpadku této vrstvy, neboť tendence poměrně značně prudkého poklesu objemu vesnického vlastnictví nižší šlechty jako celku, a to především vůči majetkům v držení panských rodů, sledujeme na Moravě již od třetí čtvrtiny 15. století.⁵ Tedy v době, kdy ještě zdaleka nedosahovala míra zavádění prvků režijního hospodářství na šlechtických statcích úrovně z poloviny 16. století.

Proces výrazné vnitřní diferenciaci nižší šlechty, představující v prostředí stavovského státu v obecné rovině souhrnně stav rytířský, má své kořeny již hluboko v 15. století. Zcela zřetelně se pak tento trend projevil v době vlády obou Jagellonců v letech 1471–1526, kdy v sobě „rytířský stav“ objímal již nejen skutečné příslušníky šlechty, kterým byl rytířský titul udělen při slavnostním ceremonálu pasování. Pod tímto souhrnným označením na zemských sněmech a soudech ve skutečnosti zasedali také příslušníci služebné šlechty, vladykové, zemané, panoši, erbovníci, půhončí a lovci.⁶ Na Moravě k nim lze připočítat také many olomouckého biskupství, jejichž postavení v rámci stavovské obce markrabství bylo ovšem velmi specifické.⁷ Namísto účasti v celozemských institucích totiž zasedali

⁵ P a p a j í k , D.: *Majetkové poměry*, s. 138.

⁶ Blíže k této problematice a charakteristice jednotlivých složek nižší šlechty viz M a c e k , Josef: *Jagellonský věk v českých zemích 2*. Praha 2001, s. 369 an.; N o v o t n ý , Jaroslav: *Mani, půhončí a lovci*. ČMM 1957, s. 3–20.

⁷ Vznik lenního systému spadá v prostředí olomouckého biskupství do poloviny 13. století (poprvé léno uděleno r. 1249), za zakladatele sítě těchto manských statků je považován olomoucký biskup Bruno ze Schaumburku (eps. 1245–1281). Za jeho episkopátu došlo k recepci magdeburského lenního právního řádu. Definitivní potvrzení tohoto stavu pak znamenalo privilegium Přemysla Otakara II. z 8. ledna 1274, kdy bylo právo olomouckých biskupů udělovat své statky v léno definitivně potvrzeno. Nutno poznamenat, že konstituování vlastní manské soustavy v rámci českého státu představovalo svým způsobem unikátní jev, kterým bylo zřetelně vymezeno nadřazené postavení olomouckých biskupů vůči ostatním feudálům v zemi. Právní postavení manských statků lze označit v rámci českých zemí za velmi specifické. Vzhledem ke skutečnosti, že pozemkový majetek olomouckých biskupů byl primárně považován za léno české koruny, byla totiž jednotlivá biskupská léna vlastně „podlény“ (Afterlehen) českého státu. Navzdory této skutečnosti ovšem byla zcela vyjmuta z pravomoci zemských úřadů a podléhala, stejně jako biskupské mensální statky, jurisdikci biskupa a jeho orgánů (v tomto případě manských). Držba lenních statků byla tedy zapisována do tzv. manských desek, vedených při biskupském lenním soudu či dvoře. Od konce 15. století postupně upadal původní význam vojenské služby leníků, rovněž lokační závazek pozbyl významu. Povinnosti manů proto doznaly v průběhu následujícího století značných změn. Leníci se od 16. století museli účastnit biskupských „korunovačí“, při nichž odváděli tzv. „korunovační berni“, mnozí provázeli biskupy při poselstvech ve službách českých králů. Běžnou se stala služba v některém z úřadů při manském dvoře a kanceláři. Nezměněnou naopak zůstala povinnost skládat slib a platit lenní poplatek při přechodu léna z původního držitele na nového dědice, i když lenní statky již byly dědičné v mužské linii. Lenní organizaci se po vzrušených událostech 15. století snažil s úspěchem konsolidovat a upevnit především biskup Stanislav Thurzo, za něhož došlo roku 1526 také ke kodifikaci manského právního systému. V roce 1538 pak z biskupova popudu vyšel v Litomyšli tiskem i druhý díl manského práva, a to pod názvem „*Práva zemská, na kteráž se práva manská vztahují*“. Viz Zemský

biskupští leníci při manských sněmech a soudech v centru lenního dvora, v Kroměříži a podléhali výhradně jurisdikci olomouckých biskupů. Tento status ovšem museli jednotliví nejvyšší představitelé katolické církve v zemi vůči stavovské reprezentaci často za přispění panovníka urputně obhajovat. Tak například již v roce 1469 si biskup Tas z Boskovic (eps. 1459–1482) nechal od uherského a českého krále Matyáše Korvína potvrdit dřívější práva a svobody biskupského stolce získané v minulosti od českých panovníků, a tedy i působnost lenní organizace.⁸ Zásadní význam měla v tomto smyslu teprve smlouva uzavřená biskupem Stanislavem Thurzem (eps. 1497–1540) a moravskými stavy v roce 1531, která upevňovala vztah mezi zemským a lenním soudem a zaručovala biskupům nezávislost jejich mensálních i lenních držav.⁹ Znovu v této věci ovšem musel angažovat biskup Stanislav Pavlovský (eps. 1579–1598), když v roce 1582 prosadil před zemským sněmem v Olomouci, že napříště nebudou biskupští leníci povolávání před zemský soud. Do následného sporu o právo manů pečetit zemské landfrýdy pak musel v letech 1589–1590 zasáhnout dokonce sám císař Rudolf II.¹⁰

Sociální a politické postavení příslušníků jednotlivých vrstev nižší šlechty se navenek obráželo nejen v rozdílné úrovni a možnostech sebeprezentace,¹¹ ale rovněž ve znění adres, oslovení a titulatur objevujících se v písemnostech. Byl-li adresátem rytíř, bylo povinností oslovení „urozený a statečný“, což jak uvádí

archiv (dále jen ZA) v Opavě, pobočka Olomouc, fond Lenní dvůr Kroměříž (dále jen LDK), inv. č. 328. V literatuře viz: K a m e n í č e k , František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské II*. Brno 1902, s. 154 an.; M a l ý , Josef: *Příspěvek k dějinám manství olomouckého kostela v letech 1590–1640*. Věstník Matice opavské 1932, s. 20–42, 76–97; J i r á s e k , Jiří: *Manské statky olomouckého biskupství v druhé pol. 16. století*. ČMM 1957, s. 20–41; B a k a l a , Jaroslav: *K počátkům lenního zřízení v českém státě*. Slezský sborník 57, 1959, s. 377–388; nejnověji L a p č í k , Stanislav: *Nástin vývoje lenní organizace olomouckých biskupů a arcibiskupů*. Olomoucký archivní sborník 3, 2005, s. 38 an.; A l S a h e b , Jan: *Urbariální soupis lenního statku Místek z roku 1583*. In: *Práce a studie Muzea Beskyd 18*, 2007, s. 176–177; t ý ž : *Lenní statek Místek ve 2. polovině 16. století (k procesu formování mensálních držav olomouckého biskupství před Bílou horou)*. In: *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 1*, 2008, s. 99–117.

⁸ L e c h n e r , Karl: *Die ältesten Belehnungs und Lehengerichtsbücher des Bistums Olmütz I*. Brünn 1902, s. XLIX.

⁹ Edice listiny ze 22. září 1531 viz K a m e n í č e k , František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské II*. Brno 1902, s. 577–579. Zmiňovaná nezávislost olomouckého biskupství byla ostatně zanesena také v tehdy platném zemském zřízení, tzv. Tovačovské knize. Viz *Kniha Tovačovská*. Ed. V. Brandl. Brno 1868, kap. 216, s. 119. O tomto prameni a jeho vzniku blíže viz: Č á d a , František: *Kniha Tovačovská*. Studie o rukopisech 6, 1967, s. 28–29.

¹⁰ Národní archiv Praha (dále jen NAP), fond Česká dvorská komora, sg. M, kart. 159, f. 308–328. Jedná se o soupis manských práv olomouckých biskupů vůči zemským institucím a také povinností manů vůči biskupům. K problematice uvedených sporů z let 1589–1590 viz: ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond LDK, sg. T-I-a-3a. Srovnej K a m e n í č e k , František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské III*. Brno 1905, s. 23–26; L a p č í k , S.: *Nástin vývoje*, s. 44.

¹¹ K tomu blíže viz: A l S a h e b , Jan — P i n d u r , David: *Zděný kostel sv. Jana Křtitele v Pavlovicích jako výraz sebeprezentace šlechty v raném novověku*. Časopis Slezského zemského muzea řada B 56, 2007, s. 1–11.

Josef Macek, zřejmě souviselo s původním hlavním rysem středověkého pojetí rytířství. K vladykovi se obracely listy s oslovením „urozenému vladykovi“, zatímco panošům, zemanům a dalším složkám nižší šlechty odpovídalo pouze oslovení „slovutný“.¹² Oficiálně i ve styku mezi jednotlivci pak byly tyto formulace striktně dodržovány a respektovány. Porušení tohoto úzu, či dokonce jeho cílené opomenutí, bylo mnohdy důvodem k žalobě u zemského, potažmo manského soudu a bylo kvalifikováno jako čin nactiutrhání. Tato poměrně pevně vymezená vnitřní diferenciacie, vrcholící v době vlády Vladislava a Ludvíka Jagellonských, se udržela bez výraznějších změn také po celé 16. století. V jeho průběhu však jsme svědky pozvolného rozkladu a pauperizace především nejnižších složek rytířského stavu, jejíž hlavní příčiny je nutno hledat především v nových hospodářsko-ekonomických podmínkách, které s sebou 16. století přineslo. Už v jeho první polovině se totiž vedle zevšeobecnění peněžního hospodářství spojeného s rozvojem obchodu projevil v důsledku přílivu drahých kovů ze zámoří i výrazný pokles hodnoty peněz. Přirozeným průvodním jevem toho pak bylo stoupání cen. To zasáhlo negativně nejen obchodní aktivity, v nichž se realizoval zejména městský stav, ale především tradiční systém pevně stanovených poddanských peněžních činží a platů, přímo svázaných s příjmy šlechty.¹³ Ačkoliv na mnoha moravských panstvích stále ještě převažovaly dávky ve formě naturálního deputátu, některé poddanské povinnosti vůči vrchnosti spočívaly již výhradně ve formě monetárních platů. Příkladem mohou být platy za povinnost tzv. hlásky, anebo povinnosti stavění ozbrojeného doprovodu, které postupně pro vrchnost ztratily svůj původní středověký význam a v průběhu 1. poloviny 16. století byly zpravidla již bezvýhradně převedeny na stálý, pevně stanovený roční plat. Výjimkou byly snad jen statky církevní vrchnosti, kde progresivita zavádění nových trendů do struktury příjmů a způsobů hospodaření byla ve srovnání se majetky světských feudálů značně opožděna. Vždyť ještě v sedmdesátých letech 16. století se běžně setkáváme s požadováním strážné služby poddaných u bran některých biskupských hradů, označovaných již ovšem v souladu s módním trendem doby novým termínem „zámek“. Příkladem budiž nařízení olomouckého biskupa Viléma Prusinovského z Víckova (eps. 1565–1572) úředníku hukvaldského panství, Mikuláši Zigotovi ze Slupska ze dne 13. února 1572, vydané u příležitosti příjezdu vzácného hosta na Hukvaldy „...a při tom nepomíjej, aby při všech branách v slušný[m] počtu holomci i jiní pacholci ze vsí pro poctivost naší stáli a se tak, jakž náleží, ukázali...“.¹⁴

Reakce šlechty na nové podmínky spočívala především ve snaze o změnu v dosavadní struktuře příjmů, jejichž nominální hodnota sice zůstávala konstantní, ovšem reálná hodnota den ze dne klesala. Snaha zachovat reálnou výši aktiv, anebo nejlépe ji ještě navýšit, přiměla příslušníky panského i rytířského stavu

¹² Srovnej M a c e k , J.: *Jagellonský věk*, s. 373–374.

¹³ V á l k a , Josef: *Morava reformace, renesance a baroka*. Dějiny Moravy díl 2. Brno 1995, s. 35–36.

¹⁴ ZA v Opavě, fond Arcibiskupství Olomouc (dále jen AO), inv. č. 69, sg. 12, f. 42–43.

přistoupit na dosud opovrhované praktiky příslušející spíše obyvatelům měst, což v praxi znamenalo začít se ve zvýšené míře věnovat obchodu a hospodářskému podnikání.¹⁵ Tyto symptomy lze postupně od poloviny 15. století sledovat téměř na všech panstvích, přičemž jedním z hlavních a rovněž nejstarších odvětví šlechtického podnikání se stala oblast rybníkářství. Nepřímým dokladem o vskutku masivním rozšíření tohoto způsobu využívání dominikálu v hospodářské politice šlechty už v 1. polovině 16. století může být například latinský spis „*Libellus de piscinis et piscinum, qui in eis aluntur, natura*“ z let 1530–1540, vydaný v roce 1547 ve Vratislavi. Jeho autor, přední český humanista a pozdější olomoucký biskup Jan Dubravius (eps. 1541–1553), dedikoval tuto podrobnou studii zaměřenou právě na problematiku rybníkářství Antonínu Fuggerovi, vlastníku rozsáhlých panství v Horních Uhrách, kde měly být Dubravíem sepsané zásady plošně uvedeny do praxe.¹⁶ Od poloviny 16. století pak již v hospodářském myšlení šlechty zcela dominovala snaha vytvořit z vlastních dominií hospodářský organismus, jehož prosperita a výnos se měly opírat o kvetoucí obchod v poddanských městech a městečkách, které se měly stát hlavními odbytišti produktů vrchnostenského podnikání. Jeho základem se staly především velkostatky neboli dvory, v nichž vrchnost hospodařila ve vlastní režii, s efektivním využíváním pracovní síly vlastních poddaných, ale rovněž i nádenické práce. Vedle dvorů ovšem vrchnost často zřizovala také pivovary, vinopalny, cihelny a jiné podniky, jejichž provoz zajišťoval nemalý a zejména stálý příjem, neboť obce, městečka i města na panství byla vůči vrchnosti povinována pravidelným odbytem produktů vrchnostenského režijního hospodářství.¹⁷

¹⁵ K obchodu v moravských městech v 16. století na příkladu královského města Olomouce podrobně např. viz Š p á ě i l o v á , Libuše: *Místní trh v předbělohorské Olomouci*. FHB 14, 1990, s. 99 a násl. obecně k této problematice viz: J a n á ě k , Josef: *Města v českých zemích v 16. století*. Historické studie 4, 1979, s. 165–203.

¹⁶ M o n s e , Josephus Wratisslaus: *Infulae doctae Moraviae*. Brunae 1779, s. 92–93; d ' E l - v e r t , Christian: *Historische Literatur-Geschichte von Mähren und Österreichisch-Schlesien*. Brünn 1850, s. 41–42, 76, 335; H r a b o v á , Libuše: *Jan Dubravius*. In: *Historiografie Moravy a Slezska I*. Olomouc 2001, s. 22, edice tohoto díla a jeho překlad do češtiny viz: *O rybnících*. Ed. A. Schmidtová. Praha 1953. K osobnosti Jana Dubravia dále např. viz R i c h t e r , Franciscus Xavier: *Augustini Olomucensis episcoporum Olomucensium series*. Olomucii 1831, s. 192–198; R y b i ě k a , Antonín: *Jan z Doubravky a Hradiště (Dubravius)*. Studie biografická. Časopis českého musea 52, 1878, s. 106–118, 243–251; S k u t i l , Josef: *Jan Dubravius*. Biskup, státník, ekonom a literát. Kroměříž 1992. K rybníkářství, jeho pozici a významu v hospodářské struktuře šlechtického podnikání na Moravě např. viz: H u r t , Rudolf: *Dějiny rybníkářství na Moravě a ve Slezsku I, II*. Brno 1960; J i r á s e k , Jiří: *Moravský venkov před Bílou horou*. Časopis Moravského musea, 48, 1963, s. 134 an.; D o h n a l , Miloň: *Vývoj rybníkářství na hluvaldském panství a biskupských lenních statech na severovýchodní Moravě v 16. a počátkem 17. století*. Slezský sborník 69, 1971, s. 274–289.

¹⁷ Problematikou vývoje režijního hospodářství šlechty na Moravě se zabývalo již poměrně mnoho autorů. Dle Františka Hrubého nastal obrat od rentového k režijnímu hospodaření již ve 2. polovině 15. století. Na základě novějších výzkumů je ovšem jeho častější zavádění typické až pro století následující, respektive zejména pro jeho druhou polovinu. Srovnej: H r u b ý , František: *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI*. ČČH 1924,

Zavádění režijního hospodářství představovalo jednak důležitý mezník v hospodářském vývoji českých zemí, ale mělo nemalý vliv také na sociální diferenciaci uvnitř šlechty. Nejenže vlastníci drobných statků nemohli dost dobře vůbec rozvinout režijní způsob hospodaření, ale i v případě, že tak učinili, byla prosperita malých režijních dvorů velmi problematická. Objemem výroby, četností jejich odvětví, zajištěním odbytišť i dalšími aspekty se totiž v žádném případě nemohly porovnávat s velkostatky na rozsáhlejších dominiích. Jen ve výjimečných případech se totiž produkty režijního hospodářství prosadily na trh v lokalitách náležejících do okruhu velkostatku jiného vlastníka. Nový způsob šlechtického podnikání totiž vytvářel z jednotlivých panství rigorózně uzavřené a ekonomicky soběstačné celky, a to i bez ohledu na kvalitu produkce jednotlivých součástí velkostatku. Typickým jevem byla v této oblasti povinnost odběru panského piva či vína, ačkoliv se v pramenech velmi často setkáváme se stížnostmi na jeho jakost. Prosperita velkých a středně velkých režijních hospodářských celků na jedné a hospodářské zaostávání drobných dvorů na druhé straně pochopitelně postupně rozevíralo pověstné nůžky v sociální skladbě šlechtické společnosti. Jednak narůstaly rozdíly v možnostech hospodářského vzestupu panstva (na Moravě byl mezi pány zahrnut také olomoucký biskup), prelátů a rytířstva, a také se zároveň prohlubovala diferenciaci uvnitř těchto stavů. Uvedené rozdíly ovšem spočívaly mnohdy spíše než v reálné ekonomické situace jednotlivých šlechtických rodů ve schopnostech hospodářsky využívat vlastní državy. Ve skutečnosti se totiž kvůli příliš vysoké životní úrovni až rozmařilosti, spjaté s neúměrně vysokými náklady na sebereprezentaci a dalším aspektům mnohé panské rody zadlužily a byly nuceny využívat úvěrů, které jim velmi často poskytovali právě příslušníci rytířstva.¹⁸ Mnohem markantněji než mezi stavy samými se proto pro-

s. 205 an. a s. 433 an.; V á l k a , Josef: *Studie k výrobní struktuře feudálního velkostatku v 17. století*. ČMM 75, 1956, s. 131–153; t ý ž : *Poznámky o ekonomickém charakteru předbělohorského velkostatku*. Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 6, 1959, s. 21–37; t ý ž : *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*. Praha 1962; M a t ě j e k , František: *Feudální velkostatky a poddaný na Moravě s přihlídnutím k přilehlému území Slezska a Polska*. Praha 1959; J i r á s e k , Jiří: *Poddaní na panství olomouckého biskupství v druhé polovině 16. století*. In: Rozpravy Československé akademie věd 67, 1957, sešit 10; t ý ž : *Pivovary na Moravě koncem 16. století*. Časopis Moravského musea 47, 1962, s. 67–76; t ý ž : *Moravský venkov před Bílou horou*. Časopis Moravského musea, 48, 1963, s. 134 an.; Ž y t k o w i c z , Leonid: *Rozvoj zemědělství v českých zemích a v Polsku v XVI. a XVII. století*. ČSČH 14, 1966, s. 589–607; L e d v i n k a , Václav: *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*. FHB 11, 1987, s. 103–128. S přihlídnutím k území severovýchodní Moravy viz D o h n a l , Miloň: *Vývoj režijního hospodářství na dvorech hukvaldského panství v 16. století*. In: Pocta Josefu Polišenskému. Olomouc 1996, s. 41–46; t ý ž : *Hospodářský a sociální vývoj na hukvaldském panství v době předbělohorské*. Acta facultatis philosophicae universitatis Ostraviae 1998, Historica 6, s. 15–35.

¹⁸ K aspektům finančního hospodaření šlechty a úvěrům viz: K a m e n í č e k , František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské III*. Brno 1905, s. 61–64; U r f u s , Valentin: *Právo, úvěr a lichva v minulosti*. Brno 1975, s. 15 an.; L e d v i n k a , Václav: *Úvěr a zadluženost feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách (finanční hospodaření pánů z Hradce*

jevila diferenciace uvnitř každého z nich. Zaměříme-li se na rytířstvo, lze říci, že právě tento stav prošel v důsledku nástupu nových hospodářských poměrů v českých zemích nejrozsáhlejšími změnami. V průběhu první poloviny 16. století totiž došlo k prohloubení rozdílů mezi rytíři na jedné a nižšími složkami tohoto stavu na druhé straně, přičemž proces definitivního roztržštění byl jednoznačně spjat s nedostatečnou pozemkovou základnou drtivé většiny vladyků, zemanů, panošů a dalších. Velká část této aristokratické vrstvy proto musela ve zvýšené míře hledat zdroje příjmů mimo svůj rodový statek, a to nejčastěji angažováním se ve vojenské službě, na dvorech vyšší šlechty, v církevních funkcích a podobně. Výjimečným jevem nebylo ani finanční úvěrové podnikání, často spojené s provozováním lichvy. Na tomto trendu nic nezměnil a ni rozhodný protest mnohých rytířů, kteří na zemském sněmu v Olomouci roku 1521 protestovali proti této zjevné společenské degradaci rytířského stavu jejími nižšími složkami.¹⁹ Od poloviny 16. století lze tedy nižší šlechtu striktně rozlišovat na statkářskou, která si dokázala udržet malé statky a na služnou, která byla odkázána na jiný způsob zajišťování svých příjmů.²⁰

Průvodním jevem procesu vzniku a zavádění šlechtických režijních velkostatků do výrobní struktury každého panství byla snaha pozemkových vlastníků co nejvíce scelit a pokud možno i zvětšit své statky. Cílem bylo zajistit ty nejlepší podmínky pro odbyt vlastní produkce a v tomto smyslu i eliminovat jakoukoliv cizí konkurenci. Na jedné straně to znamenalo hospodářský, ale nezřídka i politický nátlak na některé příslušníky nižší šlechty, zejména vlastníky tzv. svobodných dvorů²¹ a na straně druhé se tato tendence projevovala všemožnou podporou

1560–1596). Praha 1985, s. 40 an.; B ů ž e k , Václav: *Der Kredit in der Ökonomik des Adels in Böhmen in der Zeit vor der Schlacht auf dem Weissen Berg*. Hospodářské dějiny 15, 1986, s. 27–64; t ý ž : *Úvěrové podnikání nižší šlechty v předbělohorských Čechách*. Praha 1989; t ý ž : „Svatý Jiří za humny jest“. Úvěr v myšlení rytířských klientů předbělohorské doby. *Studia Comeniana et historica* 29, 1999, s. 34–45; V o r e l , Petr: *Úvěr, peníze a finanční transakce české a moravské aristokracie při cestách do zahraničí v polovině 16. století*. ČCH 96, 1998, s. 754–778; J u r o k , Jiří: *Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku*. Nový Jičín 2000, s. 231–286; t ý ž : *Hospodářská a politická aktivita české šlechty a měst v protoindustriálním období do roku 1620*. In: Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci. Příbor 2001, s. 145–158.

19 *Archiv Český II.*, Praha 1862, s. 63.

20 Srovnej J a n á č e k , Josef: *České dějiny. Doba předbělohorská I*. Praha 1971, s. 134 an.

21 Snaha zlomit svobodné dvořáky a podrobit je moci jednotlivých vrchností je patrná i ze strany moravského zemského sněmu, který vydal v tomto směru nejedno usnesení. Například v roce 1598 bylo vydáno sněmovní usnesení ke zpřísnění dohledu nad touto společenskou vrstvou při výběru císařské a zemské berně. „...*O dvořácích svobodných. Jakož jsou sobě mnozí z obyvatelův do některých dvořáků svobodných, kteříž v poddanosti žádnému nestojí a jestli dvory své ve dckách [tj. v deskách] zemských vložené, aneb jaké svobody na ně mají a komu v poddanosti stojí, oznamovati a nadto výše jeho milo[sti] cis[aršské], ani k zemi žádných berní svolených spravovati necht[ěj]í, stěžovali. I aby taková [v]zpaura a neposlušnost takových dvořákův napotom více trpěna nebyla a sbírky aby jak jeho mil[osti] cis[aršské], tak i k zemi svolené, zauplna vycházely, na tom [j]sau se všickni stavové snesli, aby každý pán neb vrchnost, která by na gruntech svých, neb blíž statku svého takové neposlušné dvořáky měla, před*

poddanských měst a městeček jako středisek místního obchodu. Stejně subvence se od vrchnosti dostávalo i městským řemeslům, která nepředstavovala pro šlechtické podnikání překážku, neboť režijní velkostatek se specializoval především na zemědělskou produkci. Naopak třetí plochu představovala právovárečná privilegia, která se stávala častým předmětem sporů vrchnosti s představiteli měst, kteří protestovali proti povinnému odběru panského piva. Nezřídka využila vrchnost této okolnosti k nátlaku na města či městečka i v případě, že na panství ještě nestál žádný panský pivovar. Tak tomu bylo například na biskupském mensálním statku Budišov-Libavá, kde biskup Stanislav Pavlovský z Pavlovic od městeček Budišova a Libavé vybíral od listopadu roku 1581 pravidelný roční plat ve formě dvojnásobku nominální hodnoty všech obvyklých urbaniálních dávek z obou lokalit jen za to, že přislíbil nevystavět na dominiu žádný vrchnostenský pivovar.²² Vedle podpory středisek obchodu věnovali držitelé zejména větších statků zvýšenou pozornost již řečenému scelování svých držav. Ideálem bylo rozsáhlé dominium s množstvím vesnic a několika režijními dvory, které by vytvářelo stabilní, hospodářsky nezávislou a soběstačnou územní jednotku, zajišťující ekonomickou stabilitu vrchnostenské komory. Formování těchto dominií se uskutečňovalo především skupováním okolních drobných statků, které obvykle z rukou příslušníků nižší šlechty přecházely v držení převážně panských rodů. Právě na úkor vladků, panošů, ale mnohdy i rytířů si v průběhu první poloviny 16. století na Moravě vybudovali značně rozsáhlé konglomeráty držav například Pernštejnové, ale i další panské rody.²³

Jak již bylo uvedeno, čelné místo mezi pány v markrabství moravském zaujímal olomoucký biskup, který náležel v zemi rovněž mezi největší pozemkové vlastníky. Vždyť k hospodářskému zabezpečení biskupské mensy příslušela ve druhé polovině 16. století přibližně jedna desetina rozlohy celé Moravy. Mimo to zde existovala síť biskupských lenních držav, nad kterými držel biskup vrchní právo. V průběhu první poloviny 16. století došlo k úspěšnému završení konsolidace a kumulace původní hospodářské základny biskupství, narušené pohnutými událostmi 15. století. Od poloviny století následujícího pak sledujeme snahy bis-

sebe obeslati a jemu toto naše snešení předložiti. Jestli by pak který tomu na odpor se stavíc, o svobodách svých jakých užívá, oznámiti a berní svolených vedle jiných stavův a lidí poddaných od sebe činiti se zbraňoval, má takový každý jeho milosti panu hejtmanovi oznámen a pán takovému každému o to psaní učiniti a aby se při nejprv příštím saudu zemským, kterýž v tomto markrabství držán bude, před jich milosti, nejvyšší pány úředníky a saudce zemské postavil a jaký svobody na dvůr svůj má, jich mil[ostem] ukázal, poručiti...“. Viz Moravský zemský archiv Brno, fond A 6, sněmovní tisky, kart.12.

22 Österreichische Nationalbibliothek Wien (dále jen ÖNW), fond Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung (dále jen HANS), cod. 7661, f. 73–75.

23 Již František Hrubý upozornil ve své studii na několik příkladů, kdy se ze starých statkových jader o několika vsích v okolí hradu či tvrze v průběhu 16. století konstituovala rozsáhlá dominia čítající desítky vsí. Viz: H r u b ý , František: *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI.* ČČH 1924, s. 219–224, srovnej M a t ě j e k , František: *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přílehlému území Slezska a Polska.* Praha 1959, s. 123–126.

kupů Marka Khuena (eps. 1553–1565), Viléma Prusinovského (eps. 1565–1572) a především Stanislava Pavlovského (eps. 1579–1598) o scelování jednotlivých poměrně roztržštěných dominií v jednolitě kompaktní územní celky. Hospodářskou základnu biskupství však i přesto tvořil po celé sledované období konstantní počet mensálních neboli stolních panství. Vedle hlavního správního centra Kroměříže to byly ještě državy Mírov-Svitavy, Osoblaha-Ketř, Vyškov, Kelč, Libavá-Budišov, Hukvaldy a komplex tzv. komorních statků poblíž Olomouce.²⁴ Proces scelování těchto dominií tedy neznamenal jejich vzájemné spojování, což ostatně bylo při jejich rozmístění prakticky po celé Moravě nemyslitelné, ale probíhal stejně jako v jiných případech formou přikupování a připojování drobných statků v jejich přímém sousedství. Úsilí olomouckých biskupů bylo v mnoha případech ulehčeno faktem, že připojovaná území náležela k manským statkům biskupství, na něž měli biskupové přednostní kupní právo. Rozumí se tím ovšem právo přikoupit tuto državu pouze k některému z mensálních panství coby nezczizitelnému majetku biskupství, nikoliv tedy jen pro svou osobu, respektive rod.²⁵ Nad každým takovýmto majetkovým převodem proto bděla v roli ochránce práv biskupství olomoucká kapitula.

Zaměříme-li se na oblast severovýchodní Moravy v 16. století, nezbyvá než konstatovat, že nejrozsáhlejším územním celkem zde bylo biskupské mensální dominium Hukvaldy. Právě na příkladu teritoriálního vývoje této državy v průběhu 16. století se v následující stati pokusíme demonstrovat konkrétní doklady procesu úpadku drobné šlechty, na jejíž úkor se v tomto období rozlehla panství scelovala a dále rozšiřovala. Na základě berního soupisu z poloviny padesátých let 16. století sestávalo hukvaldské panství ze stejnojmenného hradu, města Ostravy, městeček Příbora, Brušperka a Frenštátu p. R. a dále ze sedmnácti vsí, konkrétně dílu Staříče, Fryčovic, Palkovic, Tiché, dílu Klokočova, Mniší, dílu Skotnice, Lichnova, Kopřivnice, Chlebovic, Metylovic, Sklenova, Lhotky, Vlčovic, Kozlovic, Větrkovic a Drnholce.²⁶ Toto už tak rozsáhlé dominium, získané biskupem Stanislavem I. Thurzem (eps. 1497–1540) z dlouholetých zástav až na prahu

²⁴ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 3945, sg. C 6, kart.1812, tamtéž, fond AO, inv. č. 3952, sg. C 10, kart.1812, Moravský zemský archiv Brno, fond A 7–příznávací berní listy, sg. 179, kart.13.

²⁵ Lenní řád vydaný v roce 1573 biskupem Janem Grodeckým zavazoval many v případě prodeje jejich manského statku, aby jej poskytli k odkoupení nejprve olomouckým biskupům, teprve v případě, že by o něj nebyl z jejich strany zájem, mohli prodat lenní statek dalšímu zájemci. Nový držitel pak byl povinen ihned po převzetí zakoupeného panství složit lenní přísahu „.....*Když by který z pánů manů jaký statek manský s povolení[m] kněze biskupa prodati chtěl, nejprve má registra jeho mí[los]ti knězi biskupovi vydati a s ním se, jestliže bude chtíti kaupiti, v jednání se dati. A jestliže by se kněz biskup smluviti nemohl, aneb že by jeho milost kaupiti nechtěl a on jiný osobě k tému hodné ten statek prodal, aneb smlauvu s ním učinil, nemá se jemu v tom žádná překážka od kněze biskupa, ani od žádného státi. Však nemá žádnýmu za tu sumu, aneb pod to, což mu kněz biskup dávati ráčil, ten statek pustiti a v tom se má bez všeho fortele chovati...*“. Viz: ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 55, sg. O, pag. 307–312.

²⁶ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 3945, sg. C 6, kart.1812.

druhého desetiletí 16. století,²⁷ bylo navíc hojně obklopeno drobnějšími i většími statky, náležejícími ke konglomerátu manských držav olomouckého biskupství. Jejich celkový počet se důsledkem slučování nebo naopak rozdělování, případně zániku jednotlivých lén v průběhu 16. století měnil, ale přibližně se pohyboval okolo dvou desítek. Největší část se jich rozkládala severně a severozápadně od správního centra panství, Hukvald. Ze západu a severozápadu s hukvaldským panstvím sousedily drobné manské statky Sedlnice, Hukovice, Kateřinice, Trnávka a díl Závašic. K větším lze počítat statek a tvrz v Nové Horce, k němuž náležely ještě vsi Albrechtičky, díl Závašic, Mošnov, Mošnovec, Skorotín a díl Petřvaldu se třemi poddanými. V těsném sousedství se pak rozkládalo léno Petřvald, které sestávalo ze stejnojmenného dílu vsi s tvrzí a dvou vsí Petřvaldíku a Košatky nad Odrou. Severně od hukvaldského hradu k mensálnímu panství přiléhaly manské statky Stará Ves, k níž náležela ves Proskovice, dále lenní statek Stará Bělá se vsí Výškovice,²⁸ manství Zábřeh a dvě samostatné manské vsi Přívoz a Čertova Lhotka. Rozsáhlejší lenní državu, rozkládající se mezi centrální částí hukvaldského panství a městem Ostravou představoval statek Paskov. Na základě lenní listiny z roku 1499 jej tvořilo stejnojmenné městečko a tvrz se dvorem a mlýnem, dále vsi Žabeň, Krmelín, Nová Bělá, Hrabová se dvorem a mlýnem a Hrabůvka s velkým paskovským lesem.²⁹ Podobně rozsáhlý lenní statek se rozkládal i na východní hranici hukvaldského dominia. Jeho centrem bylo městečko Místek se dvorem, k němuž náležely ještě vsi Horní a Dolní Sviadnov, Malé Kunčice, Hoďonovice, Frýdlant a pustá ves Habrnovice.³⁰

Ovšem i v nitru samého mensálního statku se nacházely drobné manské državy, jako například ves, dvůr a tvrz Rychaltice, které měl od roku 1540 v držení úředník hukvaldského panství, Jiřík Zejdlic z Kaufunku, po něm jeho syn Hanuš a od roku 1552 další hukvaldský úředník Jaroš Syrakovský z Pěrkova. Tomu navíc biskup Jan Dubravius (eps. 1541–1553) udělil lénem ještě dvůr zvaný „*Nohalovský*“ poblíž vsi Skotnice. Tato část vsi pak byla nadále vedena jako samostatný manský statek. Již dříve, roku 1549, Jaroš získal pro sebe i své potomky nárok na dvacet čtvrtín ječmene ročně z vrchnostenského mlýna ve vsi Klokočov.

²⁷ Jednání o vykoupení hukvaldského panství ze zástavy zahájil s potomky zemřelého zástavního pána Beneše Černohorského z Boskovic biskup Turzo zřejmě krátce po jeho smrti v roce 1507. Ovšem teprve v roce 1510 za vydatné finanční pomoci biskupova bratra, Jiříka Thurza, mohla být jednání úspěšně završena a panství bylo přičleněno opět k mensálním držávám olomouckého biskupství. Viz: ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, sg. A Vc 21/2. V literatuře viz: Baletka, Tomáš: *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Thurza (1497–1540), jeho kancelář a správa biskupských statků*. Sborník archivních prací 54, č. 1, s. 140.

²⁸ Tento lenní statek byl od druhé poloviny 16. století součástí zábřežského léna. Viz: S t i b o r , Jiří: *Stará Bělá*. Ostrava 1997, s. 58.

²⁹ Z e m e k , Metoděj — T u r e k , Adolf: *Regesta listin z lichtenštejnského archivu ve Vaduzu z let 1173–1526*. Sborník archivních prací 33, 1983, s. 494, č. 495.

³⁰ K tomu blíže viz: A l S a h e b , Jan: *Urbarní soupis lenního statku Místek z roku 1583*. In: *Práce a studie Muzea Beskyd* 18, 2007, s. 176–193; t ý ž : *Lenní statek Místek ve 2. polovině 16. století (k procesu formování mensálních držav olomouckého biskupství před Bílou horou)*. Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 1, 2008, s. 99–117.

Výsada pak po roce 1552 automaticky splynula s držbou rychaltického manství a byla na ni vázána.³¹ Pod manskou přísahou držel k roku 1574 díl vsi Klokočova, „...*majíce tam několik málo sedlákuův...*“ jiný úředník hukvaldského panství, Jindřich Grodecký z Brodů.³² Od počátku 17. století je manská část Klokočova uváděna v rámci jediného léna společně s lenní částí vsi Skotnice, k níž byl tehdy počítán také dvůr Stikovec.³³ V západní části hukvaldského panství se poblíž Příbora nacházel ještě drobný manský statek Véska, při níž se nacházel dvůr jménem Petrovice. K nepříliš rozsáhlým lénům uvnitř hukvaldského panství je nutno přičíst rovněž dvě fojtství se dvory v Brušperku a Staříči. Jejich držitelé byli vůči biskupům zavázáni nejen lenní přísahou, ale rovněž povinnostmi vyplývajícími z úřadu městského, respektive venkovského fojta. Vůbec nejmenší lenní majetek v této oblasti pak představoval díl vsi Fryčovic s pouhými třemi poddanými. Především na úkor výše uvedených lenních statků se vcelku logicky snažili jednotliví biskupové rozšiřovat vlastní hospodářskou základnu, reprezentovanou v tomto případě hukvaldským mensálním dominiem, potažmo poddanskými městy Ostravou a Příborem. Jejich expanzi ulehčoval především fakt, že si olomoucký biskupský stolec i přes veškeré překážky a úskalí v průběhu staletí dokázal nad svými manskými statky udržet vrchní právo. Z pozice lenního seniора pak uplatňovali nejvyšší představitelé katolické církve v zemi zejména právo ujmout se tzv. odumřelých lén, a také přednostního kupního práva při prodeji jednotlivých manství. Zatímco v prvním případě mohli biskupové pouze pružně využít příležitostné situace, tak naopak záměrným a cíleným hospodářským a ekonomickým nátlakem, především na méně majetné many, mohli dosáhnout „dobrovolného“ odprodeje některých lenních statků ve svůj prospěch.

Počátky aktivní politiky vůči leníkům na severovýchodě Moravy jsou spojeny především se jménem olomouckého biskupa Stanislava I. Thurza (eps. 1497–1540). Jeho snahou bylo na jedné straně pojistit lenní svrchovanost nad územími, jejichž držitelé už v průběhu 15. století usilovali o vyvázání se z jurisdikce olomouckého kostela a na druhé straně již biskup činil cílené kroky vedoucí k postupnému scelování hukvaldského mensálního panství na úkor drobných manů. Tak například dne 21. července roku 1512 dosáhl Stanislav Thurzo na těšínském

³¹ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 40, sg. Q, pag. 7, tamtéž, fond AO, inv. č. 41, sg. M, pag. 97, 149. V literatuře viz K i n t e r , Mauritz: *Die olmützer fürst-erzbischöfliche Herrschaft Hochwald*. Brünn 1868, s. 17–18, 23; H o s á k , Ladislav: *Historický místopis země moravskoslezské*. Praha 2004, s. 701; D o h n a l , Miloň: *Hukvaldské panství a olomoučtí biskupové v době předbělohorské*. Sborník prací Ostravské univerzity, Historica 1, 1993; s. 19; B a l e t k a , Tomáš: *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Thurza*, s. 142–143.

³² ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 73, sg. 13, f. 41. O manském dílu Klokočova máme ze 16. století i starší zprávy. V roce 1554 ho biskup Marek Khuen (eps. 1553–1565) udělil lénem již uvedenému Jarošovi Syrakovskému z Pěrkova. Viz P o k o r n ý , Ferdinand: *Příborský okres*. Vlastivěda moravská. Brno 1917, s. 203.

³³ Lenní díly vsi Klokočov a Skotnice jsou tehdy uváděny společně s díly obcí Skorotín a Kamenec při dvoře Stikovci, což byl zároveň název tohoto celého drobného lenního statku. Viz ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond LDK, inv. č. 382, pag. 275–282.

knížeti Kazimíru II. úspěchu při obhajobě právních nároků biskupského stolce na lenní statek Místek. Deset let na to si ovšem kníže vymohl přece jenom ústupek, na jehož základě měla těšínská knížata držet Místecko po tři pokolení jako alodní (svobodné), nikoliv manské panství „...*bez překázy pana biskupa olomouckého nynějšího i budoucího, a to do těch tří životuón nemáme z toho zboží nikam k saudu a ku právu potahování býti, aniž povinni stávati budem...*“. Teprve poté měli další držitelé Místecka opětně skládat do rukou olomouckých biskupů lenní přísahu.³⁴ Ve stejném roce, tedy 1522, již Stanislav Thurzo započal s eliminací soustavy drobných lén uvnitř hukvaldského dominia i v jeho bezprostřední blízkosti. Za sumu 16 kop grošů tehdy vykoupil od vladyky Jaroše Čecha z Hrádku a jeho ženy Žofie z Čečelic manskou část vsi Fryčovice se třemi poddanými, kterou obratem připojil k biskupské mense.³⁵ O jedenáct let později získalo s Thurzovým svolením město Ostrava za sumu tří set padesáti zlatých od Ladislava z Kadaně lenní statek Čertovu Lhotku. V rámci již výše zmiňované podpory poddanských měst a městeček na mensálních dominiích pak biskup roku 1539 vyvázal tento majetek z manských povinností a potvrdil Ostravským jeho svobodnou držbu.³⁶ Již v předchozím roce Stanislav Thurzo povolil svému manu vladykovi Janu Doubravskému z Doubravky směniti s Janem z Pernštejna lenní statek Paskov za městečko Dědice, vsi Opatovice, Dehtářov, Lhotu, Radslavice a pusté městečko Hrádek na Výškovsku. Dědický statek se měl stát biskupským lénem místo paskovského panství, které Thurzo propustil z manských povinností a Paskov se tak stal alodním zbožím. Už v roce 1539 ovšem biskup od Jana Doubravského

³⁴ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 2884–2886, sg. E II a 4/6, opis viz: Archiv města Ostravy (dále jen AMO), fond Sbirka U, inv. č. 476, sg. U 762, znění listiny zveřejnil K a s p e r l i k , Matthias: *Vereinbarung zwischen dem Herzog Kasimir und dem olmützer Bischof Stanislaus*. Notizen-Blatt 1875, s. 29–30, edice také *Codex diplomaticus Ducatus Tessinensis IV*. Ed. E. Němec. Český Těšín 1961, č. 431. V literatuře srovnej A l S a h e b , Jan: *Lenní statek Místek ve 2. polovině 16. století (k procesu formování mensálních držav olomouckého biskupství před Bílou horou)*. Acta historica Universitatis Silesianae Opavien-sis 1, 2008, s. 99–117.

³⁵ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, sg. E I b 8, v literatuře viz: Ž á č e k , Rudolf: *Pobeskydí od husitství do Bílé hory*. Frýdek-Místek 1986, s. 49; B a l e t k a , Tomáš: *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Thurza*, s. 175.

³⁶ „...*Pak že jsme od již jmenovaných měštěnuón našich ostravských za to [s]e] snažně a pokorně prosbu žádání a prošení, abychom tu vésku Lhotku z léna a povinnosti manské jim propustiti ráčili. Kdež my jich ustavičné prosbě naklonění jsúce, uznávajíce, že to město pro opatření své a pro ochranu a obranu svú mnohých oprav na obecním stavení městském potřebuje, jakož to, kteréž jest vysazeno na končinách biskupství našeho, kdež se sbíhají mnohé meze a hranice knížat okolních, i aby tím lépe opatrováno a opravováno býti mohlo, protož s dobrým rozmyslem a s povolením velebných kněží, kněze Bernharta doktora Zoubka ze Zdětína, děkana i vši kapitoly kostela našeho olomouckého, jim, nadepsaným měštěnuóm našim ostravským to obdarování činíme a tu vésku Lhotku se všim jejím příslušenstvím z léna a povinnosti manské propouštíme a tímto listem našim jim jsme toho potvrdili a potvrzujeme...*“. AMO, fond Archiv města Moravská Ostrava (dále jen AMMO), inv. č. 20, sg. I A 20, *Codex diplomaticus civitatis Ostraviae*. Ed. A. Adamus. Ostrava 1929, s. 77–78, č. 61.

z Doubravky lenní statek Dědice získal a připojil ho k vyškovskému mensálnímu panství.³⁷

Započatý trend ve scelování větších dominií na úkor drobné šlechty pokračoval, pokud to finanční situace biskupské komory dovolila, i za Thurzových nástupců. Roku 1555 tak zakoupili představitelé města Ostravy s požehnáním biskupa Marka Khuena (eps. 1553–1565) od sirotků po zadluženém vladykovi Jiříku Kravařském ze Šlevic za sumu tisíc pět set zlatých léno tvrz a ves Přívoz, které jim ještě téhož roku biskup propustil z manských povinností.³⁸ Počátkem roku 1561 pak od vladyky Jana Lubovského z Meziříčí za sumu dvou set zlatých Marek Khuen získal k biskupské mense díl manské vsi Závašic.³⁹ Khuenův nástupce na biskupském stolci, Vilém Prusinovský z Víckova (eps. 1565–1572), využil obratnými kroky zadluženosti jiného příslušníka drobné nižší šlechty, vladyky Jiříka Fejtla z Pomanzed.⁴⁰ Roku 1567 jej totiž přinutil v rámci umořování dlužných pohledávek odprodat k mense za tisíc zlatých „...stat[e]ček svuój, fojtství, kterýž na manství je[ho mil]o[s]ti před Brunšperkem [tj. Brušperkem] se všemi užitky k tomu spravedlivě od starodávna příslušejícími měl, tak, jakžto sám držel a užíval, s rolemi, mlyne[m], lidmi, s stave[m], rybníčky, i s tím, což v nich ryb jest, lesy, lukami, zahradami, se vši[m] plný[m] práve[m] a příslušenstvím k tomu klisen tři, hřibat letoš[n]ich, klisničky dvě, vůz nekovaný, pluh, brány, to všecko...“.⁴¹ Tímto krokem získal biskup pro své nástupce nejen výše uvedený

³⁷ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond Lenní dvůr Kroměříž, inv. č. 421, f. 13, v literatuře viz: H o s á k , Ladislav: *Historický místopis země moravskoslezské*, s. 289, 707; B a l e t k a , Tomáš: *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Thurza*, s. 194.

³⁸ „...Protož my, prohlídajíce a zření majíce, aby týž město Ostrava naše tím lépe seděti a své živnosti hleděti, nýbrž nás a potomky naše tím snážeji poplatky našimi odbývati a je spravovati, i v tom na budoucí časy trvati mohli, s dobrým rozmyslem a s povolením velebného kněze Jana z Telče, děkana i vši kapituly kostela našeho olomuckého často psaným Ostravským, poddaným našim, takového kupu povolujeme a to obdarování jim činíme a tu ves Přívoz se vším jejím příslušenstvím z léna aneb z holdu, kteréž [j]sau předkóm našim i nám z toho statku přívozského povinni byli činiti a činívali, podle práva našeho manského vynímáme a na potomní časy propauštíme a tímto listem našim jim jsme toho potvrdili a potvrzujeme...“.
Viz: AMO, fond AMMO, inv. č. 24, sg. I A 24.

³⁹ Biskup psal v této souvislosti hukvaldskému úředníkovi Jarošovi Syrakovskému z Pěrko-va „...Vědětiť dáváme, že [j]sme ty lidi v Závašicích, kterýchž pan Hanuš Haugvic v držení byl a je i na místě paní manželky své Janovi Lubovskému z Meziříčí byl prodal, na ten trh nastúpíc, dvě stě zlatých za ně [j]sme dali a vo tom s tím Janem z Lubovským zůstáno [jes]t, že v neděli příští hned po obředích má ty lidi i se vším tím statkem nám postúpiti. Protož poraučíme, aby se[s] na místě našem v Závašicích na týž den najíti dal a ty lidi i se vším grunstatkem, což týž pan Haugvic v Závašicích měl, se uvázal a registra což toho statku a důchoduó[v] j[es]t přijal a při náhodném poselství nám odeslal...“.
ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 51, sg. 3, f. 36.

⁴⁰ K této kauze viz: A l S a h e b , Jan: *Případ dluhů vladyky Jiříka Fejtla z Pomanzed (k pauperizaci drobné nižší šlechty v 16. století)*. Sborník Státního okresního archivu, Frýdek-Místek 9, 2008, s. 28–51.

⁴¹ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 55, sg. O, pag. 127–131, tamtéž, fond AO, inv. č. 57, sg. P, pag. 65–68, tamtéž, fond AO, inv. č. 59, sg. E, pag. 22–25.

statek, ale rovněž eliminoval pravomoc jednoho ze dvou fojtů na panství, kteří vykonávali svoji funkci jen na základě manské držby a do značné míry se tedy vymykali přímému dohledu vrchnostenského úředníka.⁴² Prusinovský totiž záhy jmenoval fojtem v Brušperku namísto Jiříka Fejtla nám blíže neznámou osobu, která ovšem byla biskupovi zavázána nikoliv manskou, ale úřednickou přísahou. Prostřednictvím nového fojta a jeho nástupců tak mohla být ve městečku mnohem efektivněji prosazována vrchnostenská vůle. Pouhé tři roky po zisku brušperského fojtství zacelil tentýž biskup i „ránu“ přímo uprostřed hukvaldského mensálního panství. V listopadu 1570 totiž od vladyků Ctibora a Jana Syrakovských z Pěrkova, synů dlouholetého hukvaldského úředníka Jaroše, koupil za sumu tři tisíce zlatých lenní statek Rychaltice „...*totiž tvrz a ves Rychvaltice v mezech její[ch] s dvorem a poplužím a mlejnem, s pivovarem, s[e] skalami vápennými, s lidmi platnejmi i neplatnejmi, s platy, poplatky, s robotami spravedlivými, s rolí oranů i neoranů, s lesy, s háji, s chrastinami, s horami, s laukami, s potoky, s řekami, s rybníky, s rybníštěmi, se všemi a všelijakejmi pánu[ó]m rychvaldským v horách ukvaldských náležitejmi svobodami...*“.⁴³ Zřejmě důsledkem finančních obtíží biskupské komory ovšem tehdy nedošlo k zakoupení všech součástí tohoto lenního statku, neboť díly vsí Klokočova a Skotnice zůstaly i nadále v držení drobných manů.⁴⁴ Stále rostoucí zadluženost biskupských držav vedla v posledním desetiletí 16. století až k zástavě jednotlivých mensálních panství, důsledkem čehož nemohlo dojít k úspěšnému završení dlouhodobé snahy biskupů o úplné scelení svých držav. Na severovýchodní Moravě tak závěrečná fáze tohoto procesu nastala předčasně, již počátkem osmdesátých let, za episkopátu Stanislava Pavlovského (eps. 1579–1598). Rozšíření mensální držby na úkor okolních manských statků zde dosáhlo svého vrcholu v roce 1581. Již o rok dříve ovšem biskup potvrdil představitelům města Příbora zakoupení manského statku Vésky se dvorem Petrovice, který Příborští získali roku 1577 od vladyků Mikuláše Kobylyky z Kobyliho a Zdeňka Tetoura z Tetova⁴⁵ „...*na místě dcer po nebožtiku Žibřidu z Bobolusk pozůstalých...*“ Kromě confirmace kupní smlouvy tehdy Pavlovský za pravidelný roční plat ve výši jeden zlatý moravského počtu vyvázal Vésku i se

⁴² Druhé manské fojtství na hukvaldském panství se nacházelo ve vsi Staříč a k jeho přechodu do biskupských rukou došlo až v polovině 17. století (1652), konkrétně se jednalo o fojtství, dvůr, mlýn a několik rybníků. Viz: ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 3056, sg. E III a 23/4, tamtéž, fond AO, inv. č. 3055, sg. E III a 23/3, tamtéž, fond AO, inv. č. 3054, sg. E III a 23/2. Opisy viz: ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond Ústřední ředitelství arcibiskupských statků Kroměříž, inv. č. 2253, sg. E 1, f. 67–71.

⁴³ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 980, sg. E I c 2; tamtéž, fond AO, inv. č. 55, sg. O, pag. 246–248; tamtéž, fond AO, inv. č. 57, sg. P, pag. 246–248; tamtéž, fond AO, inv. č. 59, sg. E, pag. 106–109. V posledně jmenovaném exempláři je uvedena celková částka za rychaltické léno pouze ve výši 2500 zlatých.

⁴⁴ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond LDK, inv. č. 382, pag. 205–216, 275–282.

⁴⁵ Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Nový Jičín, fond Archiv města Příbora (dále jen AMP), inv. č. 12. Opisy kupní smlouvy viz: ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 2927, 2928, sg. E II b 10/5.

dvorem v Petrovicích z lenních povinností a statek se tak stal svobodným majetkem města Příbora.⁴⁶

Krátce po nástupu Stanislava Pavlovského na olomoucký stolec skládali v kroměřížské rezidenci do rukou svého nového seniora obnovené lenní sliby všichni stávající biskupovi manové. Mezi jinými před něj tehdy v zastoupení poklekl také příslušník významného slezského šlechtického rodu, Jiřík z Lohova, který přijal v léno území Místecka.⁴⁷ V té době už ovšem Jiřík uvažoval o prodeji této državy, kterou držel společně se slezským Frýdeckem, tvořícím tzv. menší stavovské panství (status minor) v rámci těšínského knížectví.⁴⁸ Je zřejmé, že v souvislosti s chystaným prodejem oslovil v souladu s manským řádem z roku 1573 jako prvního právě olomouckého biskupa, kterému se tak nabídla jedinečná příležitost k přičlenění místeckého lenního statku k biskupské mense. Navzdory nepřilíh dobrému finanční situaci biskupství tak Stanislav Pavlovský skutečně frýdecké panství včetně místeckého léna od Jiříka z Lohova dne 17. listopadu 1581 za celkovou sumu třiceti šesti tisíc moravských zlatých odkoupil.⁴⁹ Tato transakce ovšem zvedla vlnu odporu ze strany slezských stavů, kteří se obávali připojení Frýdecka k Moravě. Aby se olomoucký biskup vyhnul neustále se stupňujícímu nátlaku z jejich strany, rozhodl se slezskou část zakoupené državy odprodat.⁵⁰ Po zdoluhavých jednáních ji nakonec v srpnu 1584 získal Bartoloměj Bruntálský

⁴⁶ „...I vzhledníce na ponížení prosbu jejich, aby nás při tom městě, ku kterémuž pokavadž [j] sme ještě s školastikem olomuckým a proboštem brněnským byli, obzvláštní lásku a náchylnost měli, dobrú památku míti chtěli, i tudíž aby tady v městě k zlepšení a většímu vzdělání přijíti mohli, jim z naší zvláštní milosti a lásky a s dobrým rozmyslem a radú velebného kněze Jana Filopona, doktora písma svatého, děkana a vši kapituly kostela našeho olomuckého spolu pánu bratří našich milých, tímto listem našim k takové smlůvě a trhu povolovati a to manství z léna propůstěti a k dotčenému městu našemu Příboru k užívání jim se všim jeho příslušenstvím připojovati ráčíme, tak aby oni Příborští týž statek bez všelijaké překážky naši i budících potomkův našich k městu držeti a užívati mohli, jakž by se jim nejlípe a za užitečné k vzdělání toho města vidělo a zdálo...“. SOKA Nový Jičín, fond AMP, inv. č. 13, opis viz: ÖNW, fond HANS, cod. 7661, f. 6–7. Edice *Privilegia měst, městeček a vsí z území okresu Nový Jičín z let 1293–1775*. Edd. K. Chobot, Karel – T. Baletka. Nový Jičín 1999, s. 54–55.

⁴⁷ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 17, sg. 84, f. 146–147, tamtéž, fond AO, inv. č. 18, sg. 87, f. 3–4, 7–8.

⁴⁸ Obecně ke vzniku a postavení těchto územněsprávních jednotek v rámci Slezska viz: Korbelářová, Irena: K územněsprávnímu členění Slezska před rokem 1740. Slezský sborník 100, 2002, č. 3, s. 165; O r z e c h o w s k i, Kazimierz: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*. Wrocław 2005, s. 105, 168–169. Postavení tohoto menšího stavovského panství je zahrnuto také v zemském zřízení knížectví těšínského z roku 1573. Viz Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Cieszynie (dále jen APC), fond Komora Cieszyńska, sg. 78.

⁴⁹ Biskup pak splácel částku za panství ještě i v roce 1584. Viz: NAP, fond Morava-moravské spisy české kanceláře a české komory, inv. č. 2923.

⁵⁰ K tomu nejnověji viz: A l S a h e b, Jan: *Urbariální sumář lenního statku Místek z roku 1583*. In: *Práce a studie Muzea Beskyd* 18, 2007, s. 176–193; t ý ž : *Lenní statek Místek ve 2. polovině 16. století (k procesu formování mensálních držav olomouckého biskupství před Bílou horou)*. Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 1, 2008, s. 99–117.

z Vrbna.⁵¹ Zanedlouho po prodeji Frýdecka biskup Pavlovský připojil místecký lenní statek k sousednímu hukvaldskému dominiu. Stalo se tak zároveň s udělením velkého privilegia pro městečko Místek ze dne 24. září 1584, o čemž nás informuje opis jeho znění v biskupském kopiáři, nadepsaný slovy „...*připojení panství místeckého manského ku panství stolnímu ukvaldskému, též vejsady Místeckých na práva odaumrti, jarmarky, cechy, šenky, les a řeku obecni*...“.⁵² Tímto krokem bylo na území severovýchodní Moravy završeno scelování nejrozsáhlejšího dominia, které tak (včetně měst Ostravy a Příbora) během necelých šesti desítek let pohltilo osm dřívějších biskupských lenních statků. Pouze v jediném případě (Místecko) se tak nestalo na úkor příslušníků drobné nižší šlechty, jejichž pozemkový majetek a tím i celkové pozice byly ve sledované oblasti citelně redukovány.

Navzdory faktu, že se olomouckým biskupům do konce 16. století nepodařilo dokonale scelit všechna svá mensální dominia, vynaložili za tímto účelem částku v celkové výši osmdesáti tisíc sedmi set zlatých a podíleli se tak výraznou měrou na oslabení pozic drobné nižší šlechty na Moravě, neboť právě od příslušníků této stavovské vrstvy vykoupili nezanedbatelnou část pozemkové držby.⁵³ Výraznou roli v přechodu pozemkového majetku na severovýchodní Moravě do rukou velkého vlastníka, olomouckého biskupství, hrála míra zadlužení, která nutila především drobnou šlechtu odprodávat své statky. Jejich hospodářství zpravidla podléhalo tlaku režijního velkostatku, kterému nebylo schopno zejména důsledkem nesrovnatelných možností odbytu konkurovat. V návaznosti na obecnou charakteristiku lze proto i v tomto případě konstatovat, že v předbělohorském období byl z velké části pohlcen především majetek drobné nižší šlechty, tedy vladyků, zemanů a dalších, zatímco rozpínavost velkých dominií ještě nepostihla ve větší míře rytíře. Ti si udrželi své hospodářské postavení sice často jen neúměrným zatížením vlastních poddaných, ale ve srovnání s nižšími složkami rytířského stavu oddálili svůj postupný úpadek až do období po třicetileté válce.⁵⁴

⁵¹ APC, fond Zbiór dokumentów pergaminowych i papierowych, sg.103. Opisy také Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, fond Akta parafii i miejscowości, sg. 55 p; ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, inv. č. 3613, sg. Fa 21/2, kart.226, f. 256–259, 277–283; tamtéž, fond AO, inv. č. 2957–2964, sg. E II c 15/6; tamtéž, fond Ústřední ředitelství arcibiskupských statků Kroměříž, inv. č. 2253, sg. E 1, f. 234 an.; tamtéž, fond ŮRAS, inv. č. 2254, sg. E 2, f. 605 an.; tamtéž, fond ŮRAS, inv. č. 3381, sg. C 3/10–2, kart.55; SOkA Frýdek-Místek, fond Archiv města Frýdku, inv. č. 115, sg. G 528, f. 473–478.

⁵² ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 88, sg. C, f. 139–145; opis také tamtéž, fond AO, inv. č. 2967, sg. E II c 16/4. Konfirmace tohoto privilegia z roku 1748 viz NAP, fond Česká dvorská kancelář, inv. č. 760, sg. IV D 7, kart. 578. Dvě konfirmace privilegia olomouckým biskupem kardinálem Františkem z Ditrichštejna z let 1609 a 1629 viz SOkA Frýdek-Místek, fond Archiv města Místku, inv. č. 3 a inv. č. 4, sg. A 3.

⁵³ ZA v Opavě, pobočka Olomouc, fond AO, inv. č. 2274, sg. C III b 10/4.

⁵⁴ P l a c h t , Otto: *Odhad majetku stavů království českého z r. 1557*. In: Věstník královské české společnosti nauk. 1974, s. 26, srovnej J i r á s e k , Jiří: *Růst pozemkového vlastnictví olomouckého biskupství v letech 1555–1636*. Sborník Matice moravské 81, 1962, s. 190.

ZUM PROZESS DES ABSTIEGS DES NIEDEREN ADELS IN NORDOSTMÄHREN IM 16. JAHRHUNDERT

Seit dem ausgehenden 15. Jahrhundert verstärkte sich der Warencharakter der Wirtschaft und damit auch Geldwechsel und Handel. Dieser ökonomische Aspekt ergänzte die Veränderungen auch im gesellschaftlichen Bereich. In Mähren erfasste die Transformation der gesellschaftlichen Strukturen am stärksten den niederen Adel. Im 16. Jahrhundert lässt sich dessen wirtschaftlicher und politischer Abstieg beobachten. Der Grundbesitz des niederen Adels ging auf den Hochadel über, der seine Güter arrondierte und Komplexe ausgedehnter Dominien schuf. Die gleichen Entwicklungstendenzen beeinflussten auch in die Geschehnisse im Olmützer Bistum, das sich in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts als dominierender Grundbesitzer in Mähren etablierte. Die Bischöfe beteiligten sich somit in entscheidendem Maße an der Schwächung der Positionen des niederen Adels in Mähren, da sie insbesondere von den Angehörigen dieser ständischen Schicht einen Großteil des Grundbesitzes erwarben.